

NAHİV İLMİ AÇISINDAN TEMİM LEHÇESİNİN İSTİŞHÂD DEĞERİ

Yonis İNANÇ*

Öz

Arap dilcileri, dile dair malzeme derleme sürecinin ardından nahiv kaidelerini vaz etmeye girişmişlerdir. Nahiv kaidelerini vaz ederken, tespit ettikleri kuralların Arap dilinin bütününe kapsamına özen göstermişlerdir. Bu çerçevede olmak üzere kaide tespit ve istidlal süreçlerinde Arap kabilelerinin kullanımlarına sıkça başvurmuşlardır. Dilcilerin başvurdukları kabilelerden bazıları, buldukları coğrafi konum gereği öne çıkarken bazıları dikkate değer bulunmamıştır. Bu çalışmada, dilcilerin istişhâd sahasına dâhil ettiği kabilelerin en önemlilerinden sayılan Temim lehçesinin nahiv ilmi açısından taşıdığı istişhâd değeri ele alınmış, bu lehçenin diğer lehçeler arasındaki yerine temas edilmiştir. Bu itibarla; lehçe olgusuna, lehçelerin ortaya çıkış sebeplerine, nahivcilerin kural tespit sürecinde kullandıkları kaynaklara, bu kaynaklar arasında Temim lehçesinin konumuna yer verilmiştir. Dile dair eserlerde Temim lehçesine yapılan atıflar ele alınmış, Temim lehçesinin fasih Arapça'dan ayrılan yönlerine temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Arapça, Nahiv, Temim, Lehçe, İstîşhâd.

The Importance of Tamim Dialects From Grammatical Point of View

Abstract

Arabic linguists put their efforts to set up grammatical rules following the process of collecting linguistic data from the ancient Arabic tribes. While doing this, they had attached great importance to encompassing Arabic language as a whole by those grammatical rules. They had frequently referred to the linguistic usage of Arabic tribes in both determination and deduction periods within the above-mentioned boundaries. Some of the tribes that linguists had referred to were accepted as worthy of attention as a consequence of their geographical status. In this study, we examined the place of the dialect of Tamim which was considered as one of the most important tribes in terms of carrying value in induction activity for Arabic grammatical rules. From this perspective, we dealt with the term "dialects" as a phenomenon and the reason why they have arisen as well as the sources employed by the linguists in the process of prescribing linguistic norms. Besides, we addressed the effects of the dialect of Tamim among these sources, and the references made to the dialect in question which has been found in the books of Arabic linguistics. Finally, we studied the different aspects of the dialect of Tamim from written standart Arabic.

Keywords: Language, Arabic, al-Nahw, Tamim, Arabic Dialects, Citation/Quotation.

1. Giriş

Dil, edebiyat ve nahve dair kaynaklarda Arap lehçelerinden, lehçelere özgü kullanımlardan çokça söz edilmiştir. Bu kullanımlardan bazıları belli kabilelere nispet edilirken, bazıları kabile tayini yapılmaksızın "Arapça'sına güvenilen Araplar", "bazı Araplar" gibi belirsiz isnatlarla nitelenmiştir. Belli bir kullanım ile özdeşleştirilmeyen kabilelerin sadece isimlerine işaret edilmekle yetinilmiştir. Arap kabilelerinden Kureyş, Sakîf, Hevâzin, Sa'd b. Bekr,

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, yunus.inanc@gmail.com.

Kinâne Hicaz bölgesinde yer alan kabileler olup; Temûm, Esed, Tay, Bekr b. Vâil, Abdulkays, Taglib Necid bölgesinde yer alan kabilelerdir. Hicaz bölgesinde yer alan kabilelerin lehçeleri arasında Kur'ân diline büyük oranda yansımından dolayı Kureyş lehçesi öne çıkarken Arap yarımadasının ortasında yer alan Necid lehçeleri arasında da Temûm lehçesi öne çıkmış ve bu lehçenin örnek lehçe olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle nahve dair eserlerde sözgelimi ل'î nâfiye; Hicâzî ve Temûmî olarak ikiye ayrılmış, bütün Hicaz bölgesinin kullanımına karşılık Necid bölgesindeki lehçelerden sadece biri olan Temûm lehçesinin kullanımı dikkate alınmıştır. Edebi dilin merkezi olarak kabul edilen Kureyş'in de içinde bulunduğu Hicaz bölgesi ile diğer bölgeler arasında lehçe düzeyinde pek çok ihtilaflar bulunmasına rağmen Hicaz lehçesi, daha çok Temûm lehçesi ile karşı karşıya gelmiş ve hatta kimi zaman Temûm lehçesine nispet edilen kullanım tercih edilmiştir.

Kimi kaynaklarda, lehçeler arasındaki bütün farklılıkların Hicaz ve Temûm lehçeleri arasındaki farklılıklara indirildiği, diğer lehçelere ait kullanımların fazlaca dikkate alınmadığı iddia edilmiştir.¹ Diğer lehçelerin yok sayılması anlamına geleceğinden bu iddiayı olduğu gibi kabul etmek doğru olmasa da Hicaz ve Temûm lehçelerinin farklı bir yeri olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu sebeple bu çalışmada fasih Arapça'nın ana damarını teşkil eden Hicaz lehçesinin mukabili olarak ele alınan ve karşıtlığı ile öne çıksa da muvafık olduğu yönleriyle de fasih lehçeye katkı sunan Temûm lehçesinin nahiv açısından taşıdığı değere dikkat çekilmek istenmiştir.

2. Lehçe Olgusu, Sebepleri ve Arap Lehçelerine Genel Bir Bakış

Lehçe, sözlüklerde lisan², insanın doğduğu ve büyüyüp yetiştiği ortamda kazandığı dil³ manalarına gelmektedir. Bir dilin tarihî, siyasî, sosyal ve kültürel nedenlerle değişik bölgelerde, zamanla ses, şekil ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarından her birine lehçe denmiştir.⁴ Modern terminolojide ise nispeten hususi bir alana özgü dilsel

1 Ahmed Alemüddîn el-Cündî, *el-Lehecâtu'l-Arabiyye fi't-turâs*, yy.: Dâru'l-Arabiyye li'l-küttâb, 1983, I, 55. Lehçelere dair olguların daha çok Hicaz-Temûm merkezli olarak ele alındığının bir örneği için bkz. Ebû'l-Berekât Abdurrahman İbnü'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye* (thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997, s. 202.

2 İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-lugati ve sıhâhî'l-arabiyye*, Kahire: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1990, جھ md.

3 Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Manzûr, *Lisânu'l-arab*, Beyrut: Dâru sâdir, 1414, جھ md.; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (thk. Heyet), Kuveyt: Matbaatu hukûmeti'l-Kuveyt, 1969, جھ md.

4 Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2005, lehçe md.

özellikler bütününe lehçe adı verilmiştir.⁵ Kaynaklarda bir dilin belli bir alanına ait dilsel özellikleri anlamındaki lehçe tabiri yerine çoğu zaman “lügat” tabiri kullanılmış, kimi zaman da “lahn” tabirine başvurulmuştur.⁶

Tabiatı gereği farklılığa işaret etse de bir lehçe; kelime ve mana bakımından, kelimelerin yapısına dair temel kaideler ve daha da önemlisi cümle dizimi bakımından üst dil ile büyük oranda aynı olmalıdır. Kullanım açısından çok farklı kelimelere sahip olması, kelime yapısı ve cümle dizimi bakımından bütünüyle farklı olması halinde bir lehçeden söz etmek yerine müstakil bir dilden söz etmek gerekecektir.⁷ Bu bakımdan bir lehçe, üst dilden ayrılan noktalara sahip olsa da bu farklılık, o lehçenin ayrı bir dil olarak nitelendirilmesini gerektirecek düzeyde değildir. Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî'ye (ö. 392/1002) göre lehçeler arasındaki farklılıklar çok ileri noktalarda olmayıp Arap dilinin temel hususlarından değildir. Söz gelimi faili mecrur, mefulü merfu, muzafün ileyhi mansub kılacak kadar değildir.⁸

Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) naklettiğine göre İbn Fâris (ö. 395/1004), Arap dilinin lehçe düzeyindeki farklılıklarının hangi noktalarda tezahür ettiğini ele almış ve bu noktaları on altı ayrı maddede sıralamıştır.⁹ Ancak bunları telaffuz, mana ve gramer kuralları olmak üzere üç maddeye indirgemek mümkündür. Buna göre bir lehçe diğer lehçelerden kelimenin telaffuzu, kelimeye yüklenen anlam ve gramer kuralları bakımından farklılıklar arz etmiştir. Lehçe farklılıklarının tezahür ettiği ilk alan, kelimeleri seslendirme biçimidir. Bu çerçevedeki farklılık, dört düzeyde ortaya çıkmıştır. Bunların ilki, aynı manaya gelen bir kelimenin lehçelere göre birden fazla

5 İbrahim Enîs, *Fî'l-lehecâti'l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetu'l-Angelo el-Mısriyye, 2003, s. 15.

6 Lügat kelimesinin lehçe manasında kullanıldığı yerler için bkz: Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sibeveyh, *el-Kitâb* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988, I, 343; II, 45, 149; III, 86, 533; IV, 125, 170, 177, 199; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut: Âlemu'l-kütüb. 1983, I, 14, 141, 215, 253, 382, 460; II, 92, 189, 230, 320, 391; III, 74, 107, 274, 286; Ebû'l-Hasan Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân* (thk. Hüda Mahmud Kurâa), Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1990, I, 325; II, 566; Ebû'l-Hasan Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab* (thk. Muhammed Abdulhâlik Udayme), Kahire: yy., 1994, I, 342, 343, II, 309, 359; III, 25, 49, 203, 364, 375; IV, 188, 189, 413, 414; Ebu İshâk İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu* (thk. Abdülcelil Abdüh Şelebî), Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1988, III, 77, 354.

Lahn kelimesinin lehçe manasında kullanıldığı yerler için bkz: Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lugati ve envâihâ* (thk. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ ve diğerleri), Kahire: Mektebetu Dâri't-turâs, tsz, II, 278; Mustafa Sâdık Râfî, *Târîhu âdabi'l-Arab*, Kahire: Matbaatu'l-istikâme, 1940, I, 349.

7 Enîs, *Fî'l-lehecât*, s. 16; Gâlib Fâdil el-Matlabî, *Lehçetu Temîm ve eseruhâ fî'l-arabiyyeti'l-muvahhade*, Irak: Menşûrâtu vizârti's-sekâfeti ve'l-funûn, 1978, s. 225.

8 Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali Neccâr), Kahire: el-Mektebetu'l-ilmîyye, 1952, I, 244.

9 Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 255, 256.

Lehçeler arasında kimi zaman derin farklılıklar oluşmuş, bu farklılıklar birbirine mekân itibarıyla uzak kabileler arasında daha da derinleşmiştir. Nitekim İbn Cinnî'nin Ebû Ali el-Fârisî'den (ö. 377/987) naklettiği şu olayda aynı dili konuşan insanlar arasındaki lehçe farklılıklarının kimi zaman ileri boyutlara ulaşabileceğini görmek mümkündür. İbn Cinnî'nin naklettiğine göre Ebû Ali el-Fârisî, Bağdat'a giderken Hîta denilen bir yere varmış, orada yaşayan halkın daha önce hiç duymadığı bir şekilde konuştuklarına şahit olmuş ve buna çok şaşırmıştır. Orada günlerce kaldıktan sonra birden kendisinin de onlar gibi konuşmaya başladığını fark etmiştir.¹⁵ Yine İbn Cinnî, Ebû Hâtim es-Sicistânî'den (ö. 255/869) şöyle bir olay nakletmiştir: "Harrem'de bir bedevi bana (أَبِي طُوبَى لَهْمُ وَحَسَنُ مَابِ) ¹⁶ {طَبِيي لَهْمُ وَحَسَنُ مَابِ} diye okudu. Ben; {طُوبَى} dedim. O; {طَبِيي} dedi. Ben; {طُوبَى} deyince o yine; {طَبِيي} dedi. Ben; "طُوبَى" diye ısrar ettikçe o; "طَبِيي" diye diretiyordu."¹⁷ İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) Asmaî'den (ö. 216/831) naklettiğine göre iki kişi, "صقر" kelimesi hakkında ihtilafa düşmüş, biri "صقر" derken diğeri "سقر" demiştir. Üçüncü bir bedeviyi aralarında hakem tayin etmişler. Ancak bu bedevi de o kelimeyi "زقر" şeklinde telaffuz etmiştir.¹⁸ Görüldüğü üzere Arap dilini kullanan topluluklar, konuşma esnasında farklı şekiller benimsemişlerdir. Bu farklılıklar kimi noktalarda derinleşirken kimi noktalarda yüzeysel kalmıştır.

Arapça'nın lehçelere ayrılmasının sebepleri arasında coğrafi, toplumsal ve bireysel sebeplere yer vermek mümkündür. Aynı dili konuşan insanların bulunduğu dil havzasında etkin olan fiziksel şartlar, o bölgede kullanılan dil üzerinde çeşitli izler bırakmıştır. Söz gelimi aynı dili konuşsalar da; tarımsal bir bölgede yerleşik ve medeni bir hayat süren toplulukların konuştuğu dil ile çölde göçebe hayatı yaşayan bedevi toplulukların kullandığı dil, zamanla kimi açılardan değişikliklere maruz kalmıştır. Toplulukların uğraş alanları da kullandıkları dili etkileyen unsurlardan sayılmıştır. Dili aynı olan ticaret, zanaat ve tarım toplumlarının gerek kullandıkları kelime hazinesi, gerek dayandıkları kurallar ve gerekse telaffuz bakımından farklı uygulamalara yönelmeleri tabiidir. Bunun yanında aynı dili konuşan halkların merkez

¹⁵ "استَحْيَيْتُ", bazılarının ise "استَحَيْتُ" dediğini aktarmıştır. Bkz. Emin, *Duha'l-İslâm*, II, 243.

Benzer durumlar için şu örneklerle de yer verilmiştir: "فُزْتُ" ifadesini Temîm kabilesi, "فُزْدُ" şeklinde, "سكري" kelimesini Benî Esed, "سكرانة" şeklinde söylemekteydi. "الهجرس" Hicaz halkına göre maymun manasında iken Temîm kabilesine göre tilki manasındaydı. Bkz. Kerîm, *el-Muktedab*, s. 55, 56.

¹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 92.

¹⁷ 13/Râ'd, 29.

¹⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 384.

¹⁹ Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 475.

noktadan uzaklaşır kendine has bir bölgeye çekilmeleri, savaş ve göç gibi toplumun geniş kesimlerini ilgilendiren olaylar sonucunda meydana gelen dilsel etkileşimler, diller arası mücadeleler lehçelerin ortaya çıkmasındaki temel etkenlerden sayılmıştır.¹⁹

Fetihlerle birlikte Arap yarımadasını aşan Arap dili, yeni bölgelere uzanmış ve bu bölgelerin dilsel özellikleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Arap dili, sınırlarının dışına uzanırken Kur'ân dilinden ve edebi dil-den oluşan üst dilin, bir bakıma Mekke ve Hicaz çevresinde gelişen örnek dilin özelliklerini korurken diğer taraftan bölgesel farklılıkları içeren unsurları da beraberinde taşımıştır.²⁰ Kimi kabileler, kendilerine özgü kullanımlara sahip iken Hicaz bölgesinin hâkim lehçesi olan Kureyş lehçesi, diğer lehçelere nispet edilen kusurlardan uzak kalmayı başarmış ve bu sebeple edebi dilin hâkim lehçesi olmuştur. Burada Muaviye (ö. 60/680) ile ilgili olarak kaynaklarda nakledilen bir olaya yer vermekte yarar olduğu kanaatindeyiz: Muaviye; “İnsanların en fasihi kimdir?” diye sormuştu. Orada bulunanlardan biri; “Fırat'ın 'lahlahâniyye'sinden²¹, Temîm'in 'anane'sinden²², Bekr'in 'kesese'sinden²³, Kuzâa'nın 'gamgame'sinden²⁴, Himyer'in 'tuntumâniyye'sinden²⁵ uzak olan kimsedir.” diye cevap verdi. Muaviye'nin, sözü edilen

19 Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 20.

20 Abduh Râcîhî, *el-Lehecâtu'l-arabiyye fi'l-kırââtî'l-Kur'âniyye*, İskenderiye: Dâru'l-ma'rife el-câmiyye, 1996, s. 38-39; Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Muktebes mine'l-lehecâti'l-Arabiyye ve'l-Kur'âniyye*, İskenderiye: Müessesetü şebâbi'l-câmia, 1986, s. 8-10; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 22-24.

21 Lahlahâniyye: Sözü mantıki açıdan kapalılık içermesidir. Bkz. Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1998, III, 212, 5 nr'lı dipnot; Ahmed Teymur Paşa, *Lehecâtu'l-Arab*, Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-âmmetu li'l-Küttâb, 1973, s. 124 vd.

22 Anane: Hemzenin kimi durumlarda ayn harfine dönüştürülmesidir. عن denilecek yerde عن demek gibi. Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 11; Ebû'l-Bekâ Yaîs b. Ali b. Yaîs, *Şerhu'l-mufasssal li'z-Zemaşerî*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001, IV, 50-60, 559; Teymur, *Lehecâtu'l-Arab*, s. 38 vd.; Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 86.

23 Kesese: كٌ ve كٌ muttasıl zamirlerden sonra kelimeye س ilave etmektir. Bkz. Ebû'l-Hasan Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil* (thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1992, III, 765, 766; Teymur, *Lehecâtu'l-Arab*, s. 80 vd.; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 109; Cündî, *el-Lehecât*, I, 363.

24 Gamgame: Sözü açıkça söylememek, harflerin tam olarak anlaşılması demektir. Müberred, *el-Kâmil*, III, 762; Teymur, *Lehecâtu'l-Arab*, s. 130; Cündî, *el-Lehecât*, I, 381.

25 Tuntumâniyye/Tamtame: Lam-ı tarifin mim'e dönüştürülmesidir. “طاب الهواء” yerine “طاب امهواء” demek gibi. Müberred, *el-Kâmil*, III, 762; Teymur, *Lehecâtu'l-Arab*, s. 60, 102 vd.; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 124; Cündî, *el-Lehecât*, I, 398 vd.

kusurları kimlerin taşımadığını sorması üzerine aynı kişi, Kureyş kabilesine mensup olanların bu kusurlardan uzak olduğunu belirtmiştir.²⁶

Başlangıçta lehçelere ait olgular, övgü veya yergi konusu olmazken İslâm'la birlikte vahiy metninde baskın olan Kureyş lehçesi ve buna yakın lehçeler merkeze alınarak bir sınırlandırmaya gidilmiştir. Raviler, dile dair derledikleri malzemelerin ait olduğu kabileleri dikkate alır olmuşlardır. Özellikle tedvin süreciyle birlikte kimi lehçeler, fesahatle nitelenip övülürken kimileri fesahat yönünden kusurlu bulunarak dikkate değer bulunmamıştır. Dilciler, dikkate almadıkları kabilelerin kullanımlarının yayılmasını uygun görmemişlerdir. Söz gelimi Roma halkının yaşadığı bölgelere yakın olmaları ve Suriye ve Filistin sınırlarında yaşayan yabancı milletlerin dilinden etkilenmesi sebebiyle Kuzâa kabilesinin dili, Farsça ve Yunancadan etkilenmeleri sebebiyle Taglib ve Nemr kabilelerinin dilleri, Fârisîler ve Nabatîlerle ilişki içinde olması sebebiyle de Bekr kabilesinin dili kusurlu bulunmuştur. Yine Yemen kabilelerinin Habeşîlerle içli dışlı olmaları, Lahm ve Cüzâm'ın Mısırlılarla ilişki içinde olmaları dillerine şüphe ile yaklaşılmasına, dillerinin fesahat bakımından kusurlu sayılmasına yol açmıştır. Bu çerçevede Temîm, Kays, Esed, Hüzeyl gibi Arap yarımadasının merkezinde yer alan kabileler ve yukarıda zikredilen kusurları hiç taşımayan Kureyş kabilesi daima tercih edilmiştir.²⁷

Belirtildiği üzere örnek edebî dil, yapı bakımından özelliklerinin çoğunu Hicaz çevresinden almıştır. Arap kabilelerinden birine mensup şairler, şiir

26 Bkz. Câhuz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, III, 212, 213; İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, V, 179. Müberred de aynı olayı nakletmiş, ancak Cahuz'un rivayetinden farklı olarak Irak'ın "füâtîyye"sinden ve Temîm'in "keşkeşe"sinden uzak olmak ifadelerine de yer vermiştir. Bkz. Müberred, *el-Kâmil*, III, 765; Abdülkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hızânetu'l-edebe ve lubbu lubabi lisani'l-arab* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun), Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1997, XI, 464, 465; Cündî, *el-Lehecât*, I, 381. Yine Asmaî; "Kureyş, kendini Temîm'in anane'sinden ve Rebîa'nun keşkeşe'sinden arındırmıştır." ifadelerine yer vermiştir. İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, V, 98.

Keşkeşe: Bir görüşe göre müennes zamir olarak kullanılan ك harfinin ش harfine dönüştürülmesi, bir görüşe göre de müennes zamir olarak kullanılan ك harfinin ش harfinin ilave edilmesidir. Birinci görüşe göre keşkeşe; عليك ve إليك denilecek yerde عليش ve إيش demek, ikinci görüşe göre ise عليكش ve إيكش demektir. Birinci görüş Sibeveyh'e, ikinci görüş ise Zemaşerî ve İbn Yaîş'e aittir. Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 109; Müberred, *el-Kâmil*, III, 765; Teymur, *Lehecâtu'l-Arab*, s. 61 vd.; Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 106, 107; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 108, 109; Cündî, *el-Lehecât*, I, 359, 360.

27 Ebû'l-Berekât Abdurrahman İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ* (thk. İbrahim Samerrâi), Ürdün: Mektebetu'l-menâr, 1985, s. 59; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh fi ilmi usûli'n-nahv*, yy., Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiyye, 2006, s. 101, 102; a.mlf., *el-Müzhir*, I, 211, 212; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 42. Her ne kadar ilk dönem oldukça ince elenip sık dokunsa da daha sonraları kabilelerin tamamının kullanımlarının hüccet niteliği taşıdığı belirtilmiştir. Nitekim İbn Cinnî, bunun öncüsüdür. Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 10.

ve hitabet için kullandıkları dillerinde kabilelerine has dilsel olgulardan uzaklaşp örnek edebi dilin unsurlarıyla edebî ürünler vermişlerdir. Söz gelimi Hüzeyl kabilesinden bir şairin şiirinde bu kabileye has olan fahfaha²⁸, hemzenin teshili²⁹ gibi bölgesel olgulara rastlamak neredeyse mümkün değildir.³⁰ Dolayısıyla Mekke civarında yaygın olan örnek ve seçkin edebî dil, çoğu noktada üst dil olarak hâkimiyetini sürdürmüştür. Mekke’de düzenlenen panayırlarda maharetlerini sergilemek isteyen edipler, iletmek istediklerini açıkça nakletmek ve dinleyicilerde iz bırakmak için yerel kullanımlardan uzaklaşmak, üzerinde anlaştıkları ortak unsurlarla hitap etmek zorunda kalmışlardır. Şairler, dinleyicilerin alay ve eleştirilerinden korunmak için şiirlerini bölgesel kullanımlardan arındırmak zorunda kalmışlardır. Aksi takdirde herkesin üzerinde ittifak ettiği dil kriterlerinden ziyade muhtelif bölgesel kriterlerin esas kabul edildiği müsabakalarda bir hatibin diğer hatipten, bir şairin öteki şairden üstün ve meziyetli olduğu durumların tespit edilmesi mümkün olmayacaktı. İşte bu sebeple kabileler, lafız ve mana bakımından seçkin bir dil üzerinde birleşmişlerdir. Neticede, duygu ve düşüncelerini hangi yolla ifade etmek isterse istesin, şair ve hatipler kendilerini bu seçkin edebî dili kullanmak zorunda hissetmişlerdir. Öte yandan her kabile, günlük konuşma dilinde kendisine özgü kullanımlara devam etmiştir.³¹

Edebi dili temsil eden üst dil, büyük oranda Hicaz lehçesinden teşekkül etse de kimi hususlarda Hicaz dışındaki kullanımlar da örnek dilde yer etmiş ve hatip ve şairler tarafından dikkate alınmıştır. Sözgelimi hemzenin tahkik usulü ile telaffuzu başta Temîm olmak üzere bedevi yerleşim alanına ait bir olgu iken hemzenin teshil usulü ile telaffuzu veya hazf edilmesi, Hicaz bölgesine aittir. Fasih Arapça’da, çoğunlukla Hicaz bölgesine ait kullanımlar esas alınırken hemzenin telaffuzunda genel durumun aksine Temîm lehçesinde yaygın olan tahkik olgusu esas alınmıştır.³²

28 Fahfaha: Daha çok Hüzeyl kabilesine nispet edilen ve ح harfinin ع şeklinde telaffuz edilmesi manasına gelen ses durumudur. “اللحم الأحمر أحسن من اللحم الأبيض” cümlesi Hüzeyl lehçesine göre “اللحم الأحمر أعسن من اللحم الأبيض” şeklindedir. Bkz. Teymur, *Lehecâtü'l-Arab*, s. 133 vd.; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 95; Cündî, *el-Lehecât*, I, 370-373.

29 Tahkik-Teshil: Hemzenin telaffuz esnasında dönüşüme uğraması veya kelimeden düşmesi teshil olgusuna işaret etmekte iken varlığını devam ettirmesi tahkik olgusuna işaret etmektedir. Birincisi medeni lehçelerin özelliğinden, ikincisi ise bedevi lehçelerin özelliğinden sayılmıştır. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, III, 542, 551; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 67-69; Cündî, *el-Lehecât*, I, 336.

30 Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 39.

31 Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 36.

32 Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 69.

3. Dilcilerin Kaynakları Arasında Lehçelerin Yeri ve Temîm Lehçesi

Nahiv bilginleri, dile dair malzeme derleme ve derlenen malzemedeki kural-lara ulaşma sürecinde başta Kur'ân ve kıraatleri olmak üzere, hadis-i şerifleri, Araplardan aktarılan şiir ve nesir türündeki edebî malzemeleri kullanmışlardır. Sözü edilen dilsel veriler, kural tespitinin en önemli unsurları sayılsa da nahiv bilginleri, bu kaynakları bazı kriterlere tabi tutmuşlardır. Bu çerçevede kimi dilciler, dil meselelerindeki hükmü belirleme noktasındaki hadislerin sıhhat derecesini kritik ederken kimileri de Hz. Peygamber'in (s.a.) dilinden çıkan lafızlarla gelip gelmediğini sorgulamışlardır.³³ Kural koyma sürecinde hadis-i şerifler kadar olmasa da Arap şiiri de dilcilerce sıkı bir elemeye tabi tutulmuştur. Dilciler, istişhâd edilecek şiir mirasını zaman ve mekân bakımından sınırlandırmak durumunda kalmışlardır. Bu çerçevede Arap şairleri; Cahiliye devri şairleri, Muhadram şairler, İslâmî devir şairleri ve Müvelled şairler olmak üzere dört tabakada ele alınmıştır.³⁴ İlk iki tabakada yer alan şairlerin şiirleriyle istişhâd edilebileceği konusunda icmâ edilmiş, üçüncü tabakada yer alan şairlerin şiirlerinin kabul edilip edilmeyeceği tartışılmalı da kabul edilmesinin doğru olduğu belirtilmiştir. Dördüncü tabakada yer alan şairlerin şiirleriyle istişhâd edilmesi genel kanaate göre uygun görülmesi de kendisine güvenilen kimselerin şiirleriyle istişhâd edilebileceği söylenmiştir.³⁵

Araplardan nakledilen, şiir dışındaki dil malzemesi de benzer şekilde zaman ve mekân bakımından bazı elemelere tabi tutulmuştur. Zaman sınırlamasının nasıl tezahür ettiğine bakılacak olursa; nahiv kurallarının tespit edilmesi sürecinde öne çıkan nahivcilere göre Kur'ân ve hadis dışındaki rivayet esaslı nesir; istişhâd edilebileceği konusunda icmâ edilen ve istişhâd edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf edilen olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. İstişhâd edilebileceği konusunda ittifak edilen nesir, bir buçuk asrı İslâm'dan önce ve bir buçuk asrı da İslâm'dan sonra olmak üzere üç asırlık süreçten nakledilen nesirdir. Nakledilen dilsel verilerin bu sürece ait olanlarının tamamı ile istişhâd edilebileceği konusunda fikir birliğine varılmıştır. Fakat belirtilen sürecin dışında kalan nesirle istişhâd edilip edilmeyeceğinde

33 Nahiv meselelerinde hadislerin istişhâd için kullanılması ile ilgili olarak bkz. Bağdâdî, *Hızânetu'l-edeb*, I, 10; Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 89-92; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 44, 45.

34 Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu fuhûli's-suarâ* (thk. Mahmud Muhammed Şakir), Kahire: Matbaatu'l-medeni, tsz., s. 40 vd.; Bağdâdî, *Hızânetu'l-edeb*, I, 5, 6. Bu dört tabakaya daha sonra Muhdes şairler ve Müteahhir şairler olmak üzere iki tabaka daha ilave edilmiştir. Bkz. Mahmud Ahmed Nahle, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*, Beyrut: Dâru'l-ulûmi'l-arabiyye, 1987, s. 67.

35 Bağdâdî, *Hızânetu'l-edeb*, I, 5, 6; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 43, 44; Ebû'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, Kahire: Dâr'u-ğarîb. 2007, s. 55 vd.

ihtilaf edilmiştir.³⁶ Arapların şiir dışındaki kullanımlarının mekân bakımından kritik edilmesi ise dilcilerin şehirlerde değil de çöllerde yaşayan Arapların kullanımlarını esas almaları şeklinde tezahür etmiştir.³⁷ Bu bakımdan dilciler, malzeme derleme sürecinde elde ettikleri her kaynağı dikkate almak yerine dilleri bozulmamış, yabancı kültürlerden etkilenmemiş kabilelerin kullanımlarını dikkate almışlardır. İstîşhâd için nakil yapılan kabileler arasında başta Kureyş olmak üzere Kays, Temîm ve Esed kabileleri yer almış, dahası nakillerin çoğunun bu kabilelere dayandığı belirtilmiştir. Bunlara Hüzeyl kabilesi ile Kinâne ve Tay kabilelerinin bir kısmı da ilave edilmiş, diğer kabileler ise çeşitli gerekçelerle istîşhâd sahasının dışında tutulmuştur.³⁸ Kaynaklarda pek çok lehçeden söz edilmekle birlikte daha çok Temîm, Hüzeyl ve Tay kabilelerinin lehçelerine vurgu yapılmış, ravilerin çoğunlukla bu lehçelere fesahat atfettikleri ve dilin tedvini sürecinde bu kabilelerden rivayet edilen sözlere itibar ettikleri belirtilmiştir.³⁹

Nahiv âlimlerinin dil kaidelerini koyma, usullerini tespit etme sürecinde tutarlı bir kaideye ulaşmak için karşılaştıkları en önemli sorunlardan birisi Arapça'nın birçok lehçeye sahip olmasıydı. Dil âlimleri en yaygın, en fasih ve en meşhur dil mantığına ulaşmayı ve umumi kaideler koymayı önceleseler de gerektiğinde lehçe farklılıklarına da işaret etmek zorunda kalmışlardır.⁴⁰ Kaynaklarda dil kurallarının vaz edilmesi sürecinde hangi kabilelerin kullanımlarının dikkate alınacağı, Kur'ân'ın hangi lehçelere göre nazil olduğu konuları tartışılırken bu kabilelere ve onlara has kullanımlara sıkça temas

36 Ebû'l-Mekârim, *Usûl*, s. 49 vd; Nahle, *Usûlu'n-nahv*, s. 60.

37 Dilcilerin dil malzemesini derleme yöntemleri ile ilgili olarak bkz. İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 59; Emin, *Duha'l-İslâm*, II, 252; Saîd Câsim Zübeydî, *el-Kıyâs fi'n-nahvi'l-Arabî: neş'etuhu ve tatavvuruhu*, Amman: Dâru'ş-şurûk, 1997, s. 127 vd. Örnek olması bakımından Halîl b. Ahmed'in bedevilerden duyduklarını Sîbeveyh'e yazdırmasını [bkz. İbn Hacer Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* (thk. İbrahim Zeybek, Adil Mürşid), Dimaşk: Müessesetü'r-risâle, tsz., I, 553.], Halîl b. Ahmed'in ilmine hayran kalan Kisâî'nin, ona bu ilmi nereden öğrendiğini sorması ve; "Hicaz ve Tihâme çöllerinden." cevabını alması üzerine çöl yolculuğuna çıkmasını zikredebiliriz. Bkz. İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 59; Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, Beyrut: Dâr'usâdir, 1977, XIII, 169.

38 Bkz. İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 59; Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 101, 102; a.mlf., *el-Müzhir*, I, 211, 212; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 42. Şehirli Arapların kullanımlarıyla İstîşhâdda bulunmakla bedevi Arapların kullanımlarıyla istîşhâdda bulunmak arasındaki farklarla ilgili olarak bkz. Ebû'l-Mekârim, *Usûl*, s. 40, 41.

39 Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 133.

40 Süyûtî, *el-Müzhir*, II, 277, 278, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire: Dâru'l-maârif, 1984, s. 44; Afâf Hasânîn, *Fi edilleti'n-nahv*, Kahire: Mektebetu'l-akademiyye, 1996, s. 25; Muhammed Hayr Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, Rabat: en-Nâşir el-Atlasî, 1983, s. 16, 17.

edilmiştir.⁴¹ Çokça yer verilen kabileler arasında, fasih Arapça'ya temel teşkil eden Hicaz lehçesinin mukabili olarak Temîm lehçesi öne çıkmıştır.

Kaynaklarda Temîm kabilesinin atası olarak Temîm b. Mürr'ün adı geçmektedir. Temîm kabilesi, Arapların önemli kollarından olan Adnan'a kadar uzanır. Yemâme çevresinde yer alan Necid bölgesi, İran körfezi, Basra, Bahreyn ve Kûfe bölgesi genel olarak Temîmlilerin yerleşim alanı olmuştur. Göçebe olmaları ve bedevi yaşam tarzını devam ettirmeleri sebebiyle kabilenin ekonomik hayatı hayvancılığa dayanmaktaydı. Muşakkar ve Ukâz panayırıları Temîm kabilesinin hâkim olduğu bölgeleri canlı tutan etkenlerdendi. Hz. Ömer'in Sâsânîlere karşı gönderdiği Sa'd b. Ebî Vakkâs komutasındaki orduda üç bin Temîmli yer almıştı. Bu yüzden Temîm kabilesinin, o günkü Arap toplumunun en savunmacı toplumu olduğundan söz edilmiştir.⁴² Temîm kabilesi, diğer kabilelerle yaptığı savaşlardan elde ettiği ganimetlerle ve yağmalarla hayatını devam ettiren bedevi bir topluluktur. Bu sebeple cesaret, binicilik, güç ve kuvvet, savaş sanatlarında sergilenen maharetler Temîm toplumunda öne çıkan övünç kaynaklarından sayılmış, şiirlerinin ana temasını bu hususlar oluşturmuştur.⁴³ İbn Hazm el-Endelüsî (ö. 456/1064) Arap yarımadasının doğusunda yer alan Temîm kabilesini Arapların en köklü kabilesi olarak nitelemiştir.⁴⁴

Kabilelerin yaşadıkları coğrafi çevreleri, toplumsal şartları, geçim koşulları, yaşam tarzları lehçelerine yansımıştır. Sözelimi bedevi kabileler konuşma esnasında sert sessizleri tercih etmişlerdir. Bu durum, onların yaşadıkları doğal çevre ile doğrudan ilgilidir. Zira sert sessizler, telaffuz esnasında çabukluk sağladığından doğal ortamda bireyler arasındaki iletişimi kolaylaştırmıştır.⁴⁵ Uzaktaki muhatabına seslenme, söylemek istediğini kolay ve hızlıca söyleme, katı hayat şartları içerisinde sadece iletmek istediği mesajını etkili bir ifadeyle ve bir defada söyleme ve benzeri amaçlar, bedevi hayat süren insanların sert sessizleri daha fazla tercih etmelerinin altında yatan sebeplerdendir. Bu sebepler, Temîm kabilesinin lehçesinde oldukça belirgin olarak görünmüştür. Temîmlilerin, içinde buldukları koşullar

41 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Garîbü'l-hadis*, Beyrut: Dâru'l-küttübi'l-ilmiyye, 2003, I, 451; a.mlf., *Fedâilü'l-Kur'ân*, Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, tsz., s. 339; Şihâbüddin Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî Ebû Şâme, *el-Murşidu'l-vecîz* (thk. Velid Müsâid et-Tabatabâi), Kuveyt: Mektebetü'l-İmam Zehebi, 1993, s. 241; Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Merkezü'd-dirâseti'l-Kur'âniyye), Riyâd: Vezâratü'ş-şüûni'l-islâmiyye, 1426, III, 931-933; a.mlf., *el-İktirâh*, s. 100 vd.

42 Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu kabâili'l-Arab el-kadîme ve'l-hadîse*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997, I, 126 vd.; İrfan Aycan, "Temîm (Benî Temîm)", *DİA*, c. 40, İstanbul: 2011, s. 418.

43 Gâlib Fâdıl el-Matlabî, "Mu'cemu lehçeti Temîm", *el-Mevrid*, sy. 3, Bağdat: 1978, s. 152.

44 Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *Cemheratu ensâbi'l-Arab* (thk. Abdusselam Muhammed Harun), Kahire: Dâru'l-maârif, 1962, I, 207.

45 Enîs, *Fî'l-lehecât*, s. 88, 89.

gereği hızlı konuşmaya meylettikleri ve bu sebeple konuşma esnasında kimi seslerin birbirine geçmesine yol açtıkları belirtilmiştir.⁴⁶ Bunun yanında Temîm lehçesinin dış etkilerden uzak olması bu lehçeye ayrı bir güç katmıştır.⁴⁷

4. Temîm Lehçesinin Kaynaklarda Yer Alışı

Girişte de kısaca belirtildiği üzere kaynaklarda lehçeler arasındaki pek çok farklılığa temas edilse de Arapça'nın edebi dilini temsil eden Hicaz lehçesinin mukabili olarak daha çok Temîm lehçesi yer almıştır. Kentli kabilelerin lehçelerini Hicaz lehçesi temsil etmiş, bedevi kabilelerin lehçelerini ise Temîm lehçesi temsil etmiştir.⁴⁸ Nahiv, lügat, edebiyat ve benzeri alanlardaki kaynaklara bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir. Sözelimi Sâgânî (ö. 650/1252) "هيهات" isim fiili ile ilgili otuz altı kullanımdan bahsetmiş⁴⁹, ancak diğer bir araştırmacı bu kullanımların hangi lehçelere ait olduğu ile ilgili değerlendirmelerde sadece iki lehçeye ait olanına yer vermiştir. Bunlar da Hicaz ve Temîm lehçeleridir.⁵⁰ Pek çok lehçe olmasına ve bu lehçeler arasında çokça farklılık bulunmasına rağmen Suyûtî, eserinde Hicaz lehçesi ile Temîm lehçesi arasındaki ihtilaflı lafızlara ayrı bir bölüm ayırmıştır.⁵¹ Öte yandan Arap lehçeleri üzerine son dönemde yapılan bir çalışmada lehçelerin kaynaklarda yer alışı bir grafik çalışmasıyla gösterilmiştir. Bu çalışmadaki grafiklere göre Temîm lehçesi; İbn Sikkât'ın (ö. 244/858) *İslâhu'l-mantık*'ında, Ebû Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) *Kitâbu'l-emâlî*'sinde, İbn Hâlevyeh'in (ö. 370/980) *Muhtasarü şevâzzi'l-Kur'ân*'ında, İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb fi şevâzzi'l-kırâât*'ında, İbn Yaîş'in (ö. 643/1245) *Şerhu'l-Mufassal*'ında, Abdülkadir Bağdâdî'nin (ö. 1093/1682) *Hızânetu'l-edeb*'inde en çok zikredilen lehçe olmuştur. Ayrıca Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *en-Nevâdir fi'l-luga*'sında, Merzûkî'nin (ö. 421/1030) *Divânu'l-hamâse*'sinde, Ebû Şâme'nin (ö. 665/1267) *İbrâzü'l-meânî*'sinde, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-Arab*'ında ise en çok zikredilen ikinci lehçe olarak yer almıştır.⁵²

İlk dönem nahiv eserlerini taradığımızda nahivcilerin istişhâd için başvurdukları lehçeler arasında Temîm lehçesi hemen göze çarpmaktadır. Kimi nahiv eserlerinde Temîm lehçesi dışındaki lehçelere zaman zaman başvurulsa da bazı lehçelere hiç yer verilmediği görülmüştür. Sözelimi Sîbeveyh (ö.

46 Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 211; Enîs, *Fî'l-lehecât*, s. 115-120.

47 Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 38, 39.

48 Cündî, *el-Lehecât*, I, 255, 260; Enîs, *Fî'l-lehecât*, s. 64.

49 Halid b. Abdullah el-Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ale't-tavzîh*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000, II, 283.

50 Cündî, *el-Lehecât*, I, 59.

51 Suyûtî, *el-Müzhir*, II, 275-278.

52 Bu grafikler için bkz. Cündî, *el-Lehecât*, I, 164-176.

180/796), *el-Kitâb*'ında Hicaz⁵³, Temîm⁵⁴, Kays⁵⁵, Esed⁵⁶, Hüzeyl⁵⁷, Tay⁵⁸, Bekr b. Vâil⁵⁹ ve Rebîa⁶⁰ lehçelerine yer verse de daha çok Hicaz ve Temîm lehçesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Arap dilinin ana damarını temsil eden Hicaz lehçesine ne kadar yer ayırmışsa bir o kadarını da Temîm lehçesine ait kullanımlara ayırmıştır. Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), müstakil bir nahiv eseri olmasa da nahve dair görüşlerini zikrettiği *Meâni'l-Kur'ân*'ında; Hicaz⁶¹, Temîm⁶², Kays⁶³, Esed⁶⁴, Hüzeyl⁶⁵ ve Kinâne⁶⁶ kabilelerinin kullanımlarına yer vermiş, ancak yine -Hicaz lehçesi istisnâ edildiğinde- başvurduğu lehçeler arasında en çok Temîm lehçesi yer tutmuştur. el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) da lehçelere ait pek çok kullanıma yer vermiş, ancak çoğu zaman nispet ettiği kullanımların hangi kabileye ait olduğunu zikretmemiştir.⁶⁷ Kays⁶⁸, Esed⁶⁹ kabilelerinin kullanımlarına yer verse de daha çok Temîm lehçesinin kullanımları öne çıkmıştır.⁷⁰

Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/900), daha çok Temîm ve Hicaz lehçesinin kullanımlarına yer vermiştir.⁷¹ Ebû Bekr Muhammed b. Serrâc (ö. 316/929), Temîm lehçesine ait kullanımlara çokça başvurmuş⁷²; Ebû İshak ez-

53 Sibeveyh, Hicaz lehçesine 49 yerde temas etmiştir. Bazıları için bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, I, 57; II, 276, 323, 413; III, 278, 283, 555, 557; IV, 90, 107, 473.

54 Sibeveyh, Temîm lehçesine 47 yerde temas etmiştir. Bkz Sibeveyh, *el-Kitâb*, I, 57, 59, 122, 147, 224, 329, 374, 384, 385, 386, 388; II, 276, 282, 316, 319, 320, 323, 413; III, 227, 277, 278, 283, 327, 332, 529, 530, 533, 542, 551, 557, 601, 602; IV, 90, 107, 113, 120, 125, 177, 180, 182, 199, 206, 417, 418, 450, 473, 482.

55 Sibeveyh, *el-Kitâb*, I, 170, 180, 202; III, 506; IV, 125, 181, 256.

56 Sibeveyh, *el-Kitâb*, I, 343; II, 45, 149; III, 86, 533; IV, 125, 170, 177, 199, 211.

57 Sibeveyh, *el-Kitâb*, III, 600; IV, 30, 440.

58 Sibeveyh, *el-Kitâb*, II, 192; IV, 182, 211

59 Sibeveyh, *el-Kitâb*, III, 535; IV, 107, 113, 197.

60 Sibeveyh, *el-Kitâb*, IV, 196.

61 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 447, 480; II, 42, 59, 383; III, 139, 273.

62 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 56, 109, 285, 480; II, 59, 92, 106, 144, 164, 301, 333; III, 14, 125, 164, 171.

63 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 91; II, 39, 144, 154, 339, 384; III, 14, 246.

64 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 14, 141, 215, 253, 382, 460; II, 92, 189, 230, 320, 391; III, 74, 107, 274, 286.

65 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 174; II, 39, 169; III, 254, 376.

66 Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 184.

67 Bkz. Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 11, 23, 47, 112, 131, 160, 184, 189, 280, 288, 358, 365; II, 469, 529, 562.

68 Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 325; II, 566.

69 Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 18, 28,

70 Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 18, 27, 58, 59, 95, 104, 188, 193, 301, 305, 325, 348; II, 412.

71 Müberred, *el-Muktedab*, I, 342, 343, II, 309, 359; III, 25, 49, 203, 364, 375; IV, 188, 189, 413, 414.

72 Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. Serrâc, *el-Uşûl fi'n-nahv* (thk. Abdülhüseyn el-Fetlî), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1996, I, 55, 59, 61, 93, 146, 165, 236, 290, 297, 386; II, 89, 377, 384, 386, 395, 405, 424, 448; III, 5, 105, 142, 158, 161, 163, 255, 271, 272, 414, 432,

Zeccâc (ö. 311/923), Hüzeyl⁷³, Kinâne⁷⁴ ve Tay⁷⁵ kabilelerinin kullanımlarına yer verse de daha çok Temim lehçesi ile istiṣhâdda bulunmuştur.⁷⁶ Ebû Cafer en-Nehhâs (ö. 338/950) ise birkaç yerde Temîm lehçesinden söz etmiştir.⁷⁷ İbn Cinnî de Temîm lehçesinin kullanımlarını daha çok Hicaz lehçesi ile mukayese ederek zikretmiştir.⁷⁸ Yine Eşmûnî'nin (ö. 900/1495) *Şerhu'l-eşmûnî*'sinde, Hâlid b. Abdullâh el-Ezherî'nin (ö.905/1499) *Şerhu't-tasrîh*'inde ve Süyûtî'nin *Hem'u'l-hevâmi*' ile *el-Müzhîr*'inde en çok zikredilen lehçe Temîm lehçesidir.⁷⁹ Temîm lehçesinin kaynaklarda yer alış oranına, hatta kimi zaman Hicaz lehçesini aşacak oranlara varmasına bakıldığında ne kadar güçlü bir lehçe olduğu açıkça görülmektedir.⁸⁰

5. Bazı Nahiv Meselelerinde Temîm Lehçesinin Tavrı

Arap dilcileri, dile dair malzeme derleme ve derlenen malzemelerden kaide-lere ulaşma sürecinde lehçelere ait hususiyetleri de göz ardı etmemişlerdir. Ancak bazı sınırlamalarla kimi kabilelerin kullanımlarını istiṣhâd sahasının dışında tutmuşlardır. Diğer yandan kimi lehçeler daha çok itibar görmüş, fasih Arapça'nın esasları bu lehçeler üzerinden tartışılmıştır. Bunların en önemlisi Hicaz bölgesinde yaygın olan Kureyş lehçesidir. Kur'ân'ın Kureyş lehçesiyle nazil olduğu genel kabulü Kureyş lehçesine otoriter bir yapı kazandırsa da Temîm lehçesi, istiṣhâd açısından Hicaz lehçesinden geri kalmamıştır. Bu bağlamda dilcilerin büyük bir çoğunluğu, Arap diline ait genel kullanıma yer verdikten sonra çoğu zaman Temîm lehçesine ait hususi durumlara da işaret etmiştir. Genel kullanımın dışında kalan istisnâi kullanımlar arasında Hüzeyl, Kays, Esed gibi Arap kabilelerin kullanımları çok fazla dikkat çekmezken çoğunlukla Hicaz lehçesinin mukabili olan Temîm lehçesinin kullanımı dikkat çekmiştir.⁸¹

Sîbeveyh, Müberred, İbn Cinnî gibi dilciler, bazı nahiv meselelerinde Temîm lehçesinin, Arap dil kurallarına Hicaz lehçesinden daha fazla riayet ettiğini belirtmişlerdir.⁸² Nitekim bu anlayış doğrultusunda bazen Arap dil

73 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, III, 77, 354.

74 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, III, 364.

75 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, I, 118.

76 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, I, 124, 170, 312, 386; III, 108, 298.

77 Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail en-Nehhâs, *Meâni'l-Kur'âni'l-kerîm* (thk. Muhammed Ali Sâbûnî), Riyad: Câmiatu ummi'l-kurâ, 1988, IV, 76.

78 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 26, 27, 167, 168, 260; II, 11, 16, 260; III, 36.

79 Cündî, *el-Lehecât*, I, 230.

80 Hasan Avn, *el-Lugatu ve'n-nahv*, İskenderiye: Matbaatu royâl, 1952, s. 120, 121.

81 Dâhî Abdalbâkî, *Lugatu Temîm: Dirâsetun târîhiyyetun vasfiyyetun*, Kahire: el-Hey'etu'l-âmmî li şüûni'l-metâbi'î-emûriyye, 1985, s. 512; Matlabî, *Mu'cem*, s. 151.

82 Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 28, 57; Müberred, *el-Muktedab*, II, 309; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 167; II, 10, 11, 259, 260.

kuralları bakımından daha tutarlı olduğu gerekçesiyle Temîm'e ait bir kullanım tercih edilebilmiştir.⁸³ Bu durum, kimi araştırmacılar tarafından Temîm lehçesinin fasih Arapça'nın ruhuna Hicaz lehçesinden daha yakın olduğu şeklinde yorumlanmış, iki lehçe arasındaki tartışmalı noktalarda bazen Temîm lehçesinin durduğu tarafın daha sağlam olduğu vurgulanmıştır.⁸⁴ Burada Temîm lehçesi ile üst dilin temsilcisi kabul edilen Hicaz lehçesi arasındaki nahiv açısından dikkat çeken farklılıklara yer vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

5.1. İstisnâ

Cümlede ifade edilen hükmün kapsadığı ögeye müstesnâ minh, hükmün dışına çıkarılan ögeye ise müstesnâ denir. İstisna cümleleri; cümlenin olumlu veya olumsuz olması, ögeleri bakımından tam veya eksik olması, müstesnânın müstesnâ minh ile cins bakımından aynı olup olmaması gibi farklı şekillerde gelmektedir. İstisna cümlesinde müstesnâ, müstesnâ minhin cinsinden ise bu tür istisnâlara muttasıl istisnâ, değil ise munkatı istisnâ denir. Bu çerçevede Hicaz ve Temîm lehçeleri arasında müstesnâ ile müstesnâ minhin türdeş olmadığı istisnâ türünün kullanımında farklılık tespit edilmiştir. Hicaz lehçesine göre munkatı istisnâda müstesnâ, mansub olmak zorundadır. Örneği; “ما فيها أحدٌ إلا حماراً”⁸⁵ ifadesinde “حمار” kelimesi müstesnâ olup mansubluğu zaruridir. Zira bu cümlede hükmün dışına çıkarılan lafız, hükme dâhil olan lafızdan cins bakımından farklıdır. Temîm lehçesine göre ise müstesnânın bedel olmak üzere merfu olması da mümkün olup aynı ifade “ما جاءني رجلٌ إلا حماراً”⁸⁶ şeklinde de söylenebilir.⁸⁷

5.2. Fasil Zamiri

Mübteda ve haberin ikisi de marife olarak geldiği zaman mevsûf ve sıfat olarak algılanmamaları için aralarına sayı ve cinsiyet bakımından mübteda ile uyumlu ve fasıl zamiri adı verilen munfasıl bir zamir getirilir. Bu mübteda, başına “... أن، أن، كان...” gibi edatların gelmesiyle bu edatların ismine de dönüşmüş olabilir. Kimilerine göre cümlenin irabında bu zamirin yeri yokken kimilerince de kendisi ikinci mübteda, sonraki öge ise onun haberi sa-

83 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, II, 413; III, 277; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 42; İbnü'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, s. 195, 196.

84 Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 38.

85 “Orada eşekten başka kimse yoktur.”

86 “Bana hiçbir adam gelmedi. Ancak eşek geldi/Bana eşekten başka hiçbir adam gelmedi.”

87 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, II, 319-323; Müberred, *el-Muktedab*, IV, 413, 413; İbn Serrâc, *el-Uşûl*, I, 290; İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, II, 54, 58; Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah İbn Akîl, *Şerhu'l-İbni Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, Kahire: Dâru't-türaş, 1980, II, 215, 226; el-Ezherî, *Şerhu't-tasrîh*, I, 547; Süyûtî, *el-İtkân*, III, 932; Râcîhî, *el-Lehecâtu'l-arabiyye*, s. 189, 190; Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 247; Abdalbâkî, *Temîm*, s. 530-533.

yılmıştır. İlk kullanım Hicaz, ikinci kullanım ise Temîm lehçesine nispet edilmiştir. Temîm lehçesine göre fasıla zamirinden sonra merfu okunmalıdır. Buna göre “كان زيدٌ هو العاقل”⁸⁸ denmelidir.⁸⁹ Temîm lehçesinin fasıla zamiri ile ilgili kullanımı şöyle değerlendirilmiştir: Temîm lehçesinde yaygın olan tavra göre cümlenin öğeleri arasına başka unsurlar girdiğinde baştaki ögenin sondaki öğeye etkisi devam etmemiştir. Sözgelimi “كان” ile haberi arasına fasıl zamiri girdiğinde كان’ın haberine olan etkisi devam edememiş, mansub olması gereken haber “كان زيدٌ هو العاقل” şeklinde merfu olmuştur.⁹⁰

5.3. Bedel-Tekit Tartışması

Arapların kullandıkları üsluplardan biri de sayıların, cümlede zikri geçen isme râcî zamire muzaf olarak getirilmesidir. Sözgelimi “جائني الرجال ثلاثتهم”⁹¹ ifadesinde geçen “ثلاثتهم” sayısı, öncesinde geçen “الرجال” kelimesine işaret eden “هم” zamirine muzaf olarak getirilmiştir. Bu ifadede geçen “ثلاثتهم” kelimesi, Hicaz lehçesine göre hal konumunda geldiğinden mansubdur. Zamirin râcî olduğu ismin irabı dikkate alınmaz ve “مررتُ به”⁹² denir. Temîm lehçesinde ise bu tür ifadeler, tekit kategorisinde değerlendirilmiş, tekit edilen lafza göre i’rab verilmiştir. Bu durumda Temîm lehçesine göre “أكرمْتُ الأصدقاء ثلاثتهم”, “خضر الأصدقاء ثلاثتهم” ve “سلمتُ على الأصدقاء ثلاثتهم”⁹³ denmelidir.⁹⁴ Arap diline ait bu uygulamada sayıların tek bir i’rabla gelmesini benimseyen Hicaz lehçesine karşılık, Temîm lehçesinin farklı i’rablara imkân tanınması, kullanım çeşitliliği olarak yorumlanmıştır.⁹⁵

5.4. ما’i Nâfiye

Arap dilinde nefy edatlarından olan ما, isim cümlesinin başına geldiğinde iki durum söz konusudur. İlkinde isim cümlesinin başına gelen ما, cümlede mana değişikliğine yol açsa da i’rab değişikliğine yol açmaz ve cümle “ما عبد

88 “Akıllı olan Zeyd’dir.”

89 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, II, 392; Ahfeş, *Meâni’l-Kur’ân*, I, 34; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhît*, Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1993, VIII, 27; Abdalbâkî, *Temîm*, s. 516.

90 Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 250. Aynı durum “ليس الطيبُ إلا المسك” örneğinde de geçerlidir.

Haberi ile arasına başka bir öge girdiğinden ليس’nin etkisi devam edememiş, sonraki öge merfuluk üzere kalmıştır.

91 “Bana adamların üçü geldi.”

92 “Sadece ona uğradım/Sadece onlara uğradım.”

93 “Arkadaşların üçü geldi.”, “Arkadaşların üçüne ikram ettim.”, “Arkadaşların üçüne selam verdim.”

94 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 374; İbn Serrâc, *el-Uşûl*, I, 165 vd.; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’ fi şerhi cem’i’l-cevâmi’* (thk. Ahmed Şemsüddîn), Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 1998, II, 231 vd.; Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 232 vd.; Abdalbâkî, *Temîm*, s. 535.

95 Abdalbâkî, *Temîm*, s. 535.

“الله أخوك” ve “ما زيدٌ منطلقٌ”⁹⁶ şeklinde olur. İkincisinde ise ما, tıpkı isim cümlesine gelen ve cümleyi hem mana hem i’rab bakımından değiştiren ليس gibi işlev görür. Ancak burada ما’nın ليس gibi amel edebilmesi için cümlelerin olumsuzluk içermesi ve cümle dizilişinin; ما, isim ve haber sıralamasında gelmesi şarttır.⁹⁷ ما’ya ليس gibi işlev verildiğinde yukarıdaki cümleler; “ما عبد” ve “الله أخاك” şeklinde gelir. Bu kullanımların birincisi Temîm lehçesine, ikincisi Hicaz lehçesine nispet edilmiştir.⁹⁸

Sîbeveyh, Temîm’e nispet edilen kullanımdan yana görüş bildirmiş⁹⁹, Ferrâ, sözü edilen kullanıma yer verirken Temîm lehçesine nispet edilen kullanımın kuvvetli bir vecih olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰ İbn Cinnî de Temîm lehçesinin kıyas bakımından daha güçlü olduğunu söylemiş, bunun yanında Hicaz lehçesinin ise kullanımının kolay olduğuna değinmiştir.¹⁰¹ Temîm ve Hicaz kullanımlarını mukayese eden araştırmacılar, tarihsel gelişim açısından Hicaz kullanımının Temîm kullanımına göre daha yeni olabileceği ihtimaline yer vermişlerdir. Hicaz bölgesinde yaşayan toplulukların bedevi topluluklara kıyasla dilsel gelişim merhalelerinde daha ileri bir aşamada olduklarını belirtmişlerdir.¹⁰²

5.5. Cinsi nefyeden لا

ما’yı nâfiye ile ilgili tartışmaların bir benzeri de cinsini nefyeden لا ile ilgili olarak nakledilmiştir. Bir kullanıma göre cinsini nefyeden لا’nın ليس gibi amel etmesi mümkün iken bir diğer kullanıma göre لا’nın ليس gibi işlev görmesi söz konusu değildir. İlk kullanım, Hicazlılara; ikinci kullanım Temîmlilere nispet edilmiştir.¹⁰³ Yine aynı konu ile ilgili olarak cinsini nefyeden لا’nın haberinin hazfedilmesi Hicaz lehçesine göre zaruri değil iken Temîm lehçesine göre zaruridir.¹⁰⁴ “لا ضميرٌ”, “لا ضررٌ” ve “لا رجلٌ” ifadeleri bu duruma örnek olarak gösterilmiştir.¹⁰⁵

96 “Abdullah senin kardeşin değildir.” “Zeyd gitmemektedir.”

97 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 122.

98 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 57, 59, 122; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, III, 108; İbn Akîl, *Şerhu İbni Akîl*, I, 302; Kerîm, *el-Muktedab*, s. 153; Enîs, *Fî’l-lehecât*, s. 75; Abdülbâkî, *Temîm*, s. 508, 509.

99 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 57; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 167; İbn Yaîş, *Şerhu’l-mufassal*, I, 268 vd.

100 Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, II, 42.

101 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 124, 125.

102 Mehdî Mahzûmî, *Medresetu’l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâsâti’l-lugati ve’n-nahv*, Kahire: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Baba Halebi ve Evlâduhu, 1958, s. 298.

103 İbn Akîl, *Şerhu İbni Akîl*, I, 312-316; Süyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’*, I, 398, 399; Ebû’l-Hasen Nûruddîn Ali b. Muhammed el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî alâ Elfiyeti İbn Mâlik* (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-arabî, 1955, I, 124.

104 İbn Yaîş, *Şerhu’l-mufassal*, I, 265; Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik, *Şerhu’l-kâfiyeti’ş-şâfiye* (thk. Abdülmün’ım Ahmed), Riyad: Dâru’l-me’ûn lî’t-turâs,

5.6. ليس

Arapça'da olumlu isim cümlelerinin önüne gelen ve cümleyi hem anlam hem de i'rab bakımından değiştiren edatlardan biri de ليس'dir. ليس, isim cümlesinin başına geldiğinde asıl itibariyle mübteda olan öge, bulunduğu hal üzere kalırken haber olan öge mansub olur. Ancak lehçelere özgü kullanımlar dolayısıyla ليس'nin haberinden önce لا gelmesi halinde haberin mansubluğunun devam edip etmeyeceği konusu tartışılmıştır. Hicaz bölgesinde yaygın kullanıma göre ليس'nin haberi her durumda mansubdur. Temîm lehçesine göre ise kendisinden sonra لا gelen ليس amel etmez. Bu durumda ليس'nin haberi merfu olmaktadır ki "ليس الطيب إلا المسك" denmelidir.¹⁰⁶

5.7. هلم

Arapça'da fiil olmadığı halde fiil gibi işlev gören isimler, isim fiil olarak nitelenmektedir. İsim fiiller, fiil manasına gelmekte ve cümlede i'rab bakımından fiilin gördüğü işlevleri görmektedir. Ancak yapı bakımından fiilin girdiği bütün şekillere girememekte ve çekime tabi olmamaktadır. Sözgelimi emir manasında kullanıldığında sadece bir kalıpta gelmektedir. Muhatap, sayı (müfret, müsennâ ve cemi) ve cinsiyet (müzekkerlik, müenneslik) bakımından dikkate alınmamakta ve "مه يا زيد", "مه يا زينات" denmektedir. İsim fiillerle ilgili yaygın kullanımın dışında kaynaklarda, isim fiillerden olan هلم ile ilgili olarak Temîm lehçesine atfedilen farklı bir kullanıma yer verilmiştir. Buna göre هلم, fiil kabul edilerek "هلم\هلم\هلم\هلم\هلم\هلم" şeklinde tesniye ve cemilik, müzekkerlik ve müenneslik açısından çekime tabidir. Oysa Hicaz lehçesine göre هلم kelimesi tek bir tarzda gelir ve bu kelime fiil değil, isim fiildir.¹⁰⁷

5.8. كم Edati

Arapça'da iki türlü كم'den söz edilmiştir. Birincisi كم'i haberiyye, diğeri كم'i istifhamiyyedir. كم'i haberiyye ile kurulan bir cümle (Arap dilindeki inşaî ve ihbârî ayrımının bir uzantısı olarak) muhatapın doğru veya yanlış kabul

1982, I, 535; İbn Akil, Şerhu İbni Akil, II, 25; Eşmûnî, Şerhu'l-Eşmûnî, I, 154; Süyûtî, Hem'u'l-hevâmi' , I, 470; Matlabî, Lehcetu Temîm, s. 254; Abdalbâkî, Temîm, s. 537, 538.

105 Matlabî, Lehcetu Temîm, s. 254, 255.

106 Sîbeveyh, el-Kitâb, I, 147; Ebû Hayyân, el-Bahru'l-muhît, VIII, 51; Süyûtî, Hem'u'l-hevâmi' , I, 366, 367; a.mlf., el-Müzhîr, II, 277, 278; İbn Mâlik, Şerhu'l-kâfiye, I, 424, 425; Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn b. Hişâm, Muğni'l-lebîb an kutubi'l-eârib (thk. Abdüllatif Muhammed el-Hafîb), Kuveyt: Silsiletu't-turâsiyye, 2000, III, 558-561; Enîs, Fî'l-lehecât, s. 74.

107 Sîbeveyh, el-Kitâb, III, 529; İbn Serrâc, el-Uşûl, I, 142, 146; Müberred, el-Muktedab, III, 25, 202, 203; İbn Yaîş, Şerhu'l-mufasssal, III, 29; Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn b. Hişâm, Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ, Kahire:el-Mektebetü't-ticâriyyetu'l-kübrâ, 1963, s. 26; İbn Cinnî, el-Hasâis, III, 36; İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, هلم md.; Matlabî, Lehcetu Temîm, s. 233 vd.

etmesi muhtemel durumlardan haber vermek üzere zikredilir. كم'i istifhamiyye ise Arapça'daki inşâî cümle tarzlarına örnek olup muhataptan, söylenen sözün doğruluğu veya yanlışlığı ile ilgili bir yargıdan ziyade cevap istemek üzere zikredilir.¹⁰⁸ Burada tartışma konusu olan, كم'i haberiyyeden sonra gelen kelimenin durumudur. Temîm lehçesi dışındaki lehçeler, çoğunlukla mecrurluktan yanadırlar. Temîm lehçesine göre ise كم'i haberiyyeden sonra gelen kelime mansubdur.¹⁰⁹ Ferezdak'a (ö.114/732) nispet edilen “ كم عمّة لك يا جريز وخالة ” şiirde yer alan “عمّة” kelimesinin mansupluğu bu şekilde izah edilmiştir.¹¹⁰

5.9. عسى Fiili

Hicaz lehçesinde عسى fiili, kendisinden önce geçen kelimenin durumuna göre değişmeyip her durumda tek formda gelir. “هند عسى أن تقوم” , “الزيدان ” “الهندات عسى أن يقمن” ve “عسى أن يقوما ” cümlelerinde olduğu gibi öncesinde geçen kelimenin sayı ve cinsiyet durumu dikkate alınmaz. Temîm lehçesinde ise عسى fiilinin kullanımında kendisinden önce geçen ismin sayı ve cinsiyet durumları gözetilmiş, isnat edildiği ögenin durumuna göre çekime tabi tutulmuştur. Söz konusu fiil, Temîm lehçesinde “هند عست أن تقوم” , “الزيدان ” “الزيدون عسوا أن يقوموا ” şeklinde kullanılmıştır.¹¹² عسى'nın kullanımından yola çıkarak Temîm lehçesinin kullanımının Hicaz'ınkinden daha eskiye dayandığı belirtilmiş, sözü edilen kelimedede Temîm'in fiil gibi çekime devam etmesi ve bunun yanında Hicaz'ın tek bir form kullanması istikrara yorulmuştur.¹¹³

5.10. أمس

جاء أمس kelimesi, yaygın kullanıma göre kesre üzere mebnî olup merfuluğu “ما رأيتَه مذ أمس”¹¹⁴ şeklindedir. “أمس”, mansubluğu “رأيتَه أمس” ve mecrurluğu “أمس” şeklindedir. Bu durum, yaygın olan Hicaz lehçesine göredir. Temîmlilere göre ise “ذهب

108 Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, كآين md.

109 İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufasssal*, III, 175; Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik, *Şerhu't-teshîl* (thk. Abdurrahman Seyyid ve Muhammed Bedevî el-Mahtûn), Kahire: Hicr li't-tubâa ve'neşr, 1990, II, 421; a.mlf., *Şerhu'l-kâfiye*, IV, 1701, 1704; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, III, 46, 47; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, II, 277; Enîs, *Fi'l-lehecât*, s. 75; Abdalbâkî, *Temîm*, s. 528.

110 Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 251.

111 “Hind belki ayağa kalkar.” “İki Hind belki ayağa kalkar.” “Zeyd'ler belki ayağa kalkarlar.”

112 İbn Akîl, *Şerhu İbni Akîl*, I, 343, 344; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VIII, 112; Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 234 vd.

113 Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 235; Abdalbâkî, *Temîm*, s. 535-536.

114 “Dün geldi.” “Onu dün gördüm.” “Onu dününden beri görmedim.”

هذه ”أَمْسُ بِمَا فِيهِ“¹¹⁵ cümlesinde olduğu gibi ref halinde gayrı munsarıftır. Nasp ve cer hallerinde ise Hicaz lehçesinde olduğu gibi kesre üzere mebnîdir.¹¹⁶

5.11. فَعَالٍ

”فَعَالٍ“ kalıbındaki kelimeler, müennes için özel isim olmaları durumunda Hicaz lehçesine göre kesre üzere mebnîdir ve ”رَأَيْتُ حِذَامَ“، ”جَاءتُ حِذَامَ“ ve ”مَرَرْتُ بِحِذَامَ“ şeklindedir. Temîm lehçesine göre ise mu‘rab ve gayrı munsarıftır ve ”رَأَيْتُ حِذَامَ“، ”جَاءتُ حِذَامَ“ ve ”مَرَرْتُ بِحِذَامَ“ şeklindedir. Ancak bu kalıptaki isimlerin son harfi ”ر“ olması halinde Temîm kabilesi de Hicaz kabilesi gibi sözü geçen kalıptaki kelimeleri mebnî kabul etmişler ve ”هذه“، ”مَرَرْتُ بِسَفَارٍ“ ve ”طَلَعَتْ حِضَارٍ“ demişlerdir.¹¹⁷

Buraya kadar ifade edilen kısımda bazı nahiv meselelerinde Temîm lehçesinin üst dil olan edebi lehçeden ayrılan yönlerine temas edilmiştir. Son olarak modern dönem araştırmacılarının lehçelere ait olguları ve lehçe farklılıklarını değerlendirirken vurguladıkları bir hususa temas etmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Bedevi kabilelerin, içinde buldukları şartlar gereği değişim ve gelişmeye kapalı olmaları, lehçelerine olan bağlılıkları, bir bakıma merkezden soyutlanmış bir hayat sürdürmeleri lehçeleri için korunaklı bir alan oluşturmuş, bu durum lehçelerini muhafaza etmelerine imkân sağlamıştır. Öte yandan yerleşik hayatın ve ticaretin hâkim olduğu kentli toplumlar, meydana gelen hızlı değişimlerden, ticaret ve benzeri sebeplerle yabancılarla iletişim içinde bulunmalarından dolayı dilleri dış etkenlere açık kalmıştır. Neticede iletişime girdikleri toplumların dil ve üslubundan, kelime hazinesinden etkilenmeleri bedevi toplumlara göre daha fazla olmuştur. Her ne kadar bedevi toplumlar medeni toplumlara kıyasla değişime direnseller de hiçbir lehçe bir iki asır boyunca hep aynı durumda kalmamıştır. Bu değişim ve gelişmenin etkisi kimi lehçeleri bütün yönleriyle kuşatırken kimi lehçelerde sınırlı kalmıştır. Lehçelerin geçirdiği değişim çoğu zaman gelişim yönünde olmuştur.¹¹⁸

Hicaz lehçesi ile Temîm lehçesi arasındaki farklılıklar da modern dönem araştırmacıları tarafından dil gelişimi bağlamında ele alınmış ve dilin tabii

115 ”Dün, içinde olanlarla beraber (geçti) gitti.”

116 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, III, 283; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî, *Kitâbu'l-izmîne ve'l-emkine* (thk. Halil el-Mansûr), Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1996, s. 180; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4. c. md.; İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, s. 16 vd.; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, I, 137 vd.; Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 229, 231 vd.; Abdalbâkî, *Temîm*, s. 495, 496.

117 Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, III, 277 vd.; Müberred, *el-Muktedab*, III, 49, 59, 374, 375 vd.; İbn Yaîş, *Şerhu'l-mufassal*, III, 70; İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, s. 14, 15; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, I, 95 vd.; Cevherî, *Sihâh*, 2. c. md.; İbn Serrâc, *el-Uşûl*, II, 89; Abdalbâkî, *Temîm*, s. 498, 499;

Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 230.

118 Enîs, *Fî'l-lehecât*, s. 78-80.

seyri içerisinde geçirdiği gelişim evrelerinde Temîm lehçesi bir evreye, Hicaz lehçesi başka bir evreye nispet edilmiştir. Tartışmalı noktalarda Temîm lehçesinin kullanımları, dilin gelişim merhalelerinde eskiye nispet edilirken, Hicaz lehçesinin kullanımları dilin sonraki gelişmiş evrelerine nispet edilmiştir.¹¹⁹ Sözelimi dilin gelişim evrelerini mu'rablık ve mebnîlik olguları çerçevesinde irdeleyen araştırmacılar; lafızların, önlerine gelen amillerle değişik şekiller alması olarak ifade edilen mu'rablık durumunun Arap dilinin tarihi çizgisi içerisinde, lafızların her ne sebeple olursa olsun değişikliğe uğramaması olarak ifade edilen mebnîlik durumundan daha önceki sürece uzandığını tespit etmişlerdir. Bir başka ifadeyle Arap dili tarihinde kimi lafızların mu'rablığını tercih eden bir lehçe, mebnîliğini tercih eden bir lehçeden daha eskiye uzanmaktadır. Hicaz lehçesinin mebnîliği tercih ettiği durumlarda Temîm lehçesinin mu'rablığı tercih etmesi, bu çerçevede ele alındığında Temîm lehçesinin köklerinin daha eskiye gittiği sonucuna ulaşılmıştır.¹²⁰ *أمس* kelimesinin mebnîlik ve mu'rablık durumları üzerinden konuya yaklaşıldığında Temîm lehçesinin sözü edilen kelime için kimi durumlarda mu'rablığı, kimi durumlarda mebnîliği; Hicaz lehçesinin ise her durumda mebnîliği tercih etmesi Arap dilinin gelişim seyirinde mu'rablıktan mebnîliğe doğru bir gidiş olarak görülmüştür.¹²¹ Yine isim fiil veya fiil olması ile ilgili tartışmalarda belirtildiği üzere *هلم* kelimesi, Temîm lehçesinde fiil muamelesine tabi tutulurken, Hicaz lehçesinde isim fiil olarak görülmüştür. Sözü edilen kelimenin başlangıçta fiil gibi muamele gördüğü, ancak zamanla değişip geliştiği ve sıkça kullanıldığından tek bir biçim aldığı belirtilmiştir. Gelişmiş biçimini Hicaz lehçesi temsil ederken eski halini Temîm lehçesi temsil etmiştir.¹²² Kimi gayri munsarıflık uygulamaları da, mebnîlik ve mu'rablık arasında bir ara merhale olarak görülmüştür.¹²³

Yine istisnânın Temîm ve Hicaz'daki farklı kullanımlarını ele alan araştırmacılar, meseleye dilsel gelişim evreleri açısından yaklaşarak Temîm lehçesine nispet edilen kullanımın eski, Hicaz lehçesinin kullanımının ise nispeten yeni bir kullanım olduğunu belirtmişlerdir. Arap dilinin nahiv bakımından gelişim gösterdiğini ve Temîm lehçesinin kullanımından Hicaz lehçesinin kullanımına doğru bir seyir izlediğini ifade etmişlerdir. Buradaki tartışmada Temîm lehçesine göre cins bakımından farklı olan müstesnânın mansub olması da merfu olması da mümkündür. Ancak Hicaz lehçesinde sadece mansubluğun mümkün olması, cins bakımından farklı olan öğeye i'rab yo-

119 Abdalbâkî, *Temîm*, s. 490, 506, 511; Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, s. 298.

120 Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 228; Abdalbâkî, *Temîm*, s. 494.

121 Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 232; Abdalbâkî, *Temîm*, s. 497.

122 Abdalbâkî, *Temîm*, s. 490.

123 Müberred, *el-Muktedab*, III, 374; Matlabî, *Lehçetu Temîm*, s. 243.

luyla dikkat çekildiği ve böylece cümledeki muhtemel anlam karışıklıklarının önlendiği şeklinde değerlendirilmiş ve bu durum, dilin gelişimi olarak yorumlanmıştır.¹²⁴

İbrahim Enîs'e göre lehçelerin dikkat çekici hususiyetlerinden olan feth-imâle¹²⁵ gibi uygulamalar, lehçelerin gelişim ve değişim evrelerinde başvurdukları ve zamanla terk ettikleri uygulamalardır. Bir lehçenin gelişim evresi, sözgelimi imâle ve feth olguları çerçevesinde ele alındığında imâle uygulaması önceki bir aşamaya, feth uygulaması da daha sonraki bir aşamaya karşılık gelmektedir. Gelişime açık kimi lehçelerin imâleyi uygulamakla birlikte zamanla terk edip feth uygulamasına geçtikleri, gelişim ve değişime kapalı lehçelerin ise imâle'den feth'e geçemedikleri görülmüştür. Bu bakımdan Temîm lehçesi, gelişim süreçlerinde kimi uygulamalarda değişime direktmiş, eski alışkanlıklarını sürdürmüş, Hicaz lehçesi ise değişime ayak uydurmuştur.¹²⁶

6. Sonuç

Netice itibarıyla Arap dil havzası içerisinde oldukça farklı yapı ve kullanımların olduğu, bu farklılıkların edebi dile yaklaştığı ölçüde itibar gördüğü tespit edilmiştir. Farklı kullanımlar arasında Temîm lehçesinin ayrı bir öneme sahip olduğu, üst dil olan fasih Arapça'nın çoğu zaman Temîm lehçesiyle kıyaslandığı görülmüştür. Son dönem araştırmacılarının Hicaz ve Temîm lehçelerini mukayese ederken meseleyi dillerin değişimi ve gelişimi çerçevesinde ele alırları dikkat çeken önemli sonuçlardan olmuştur. Bu itibarla fasih Arapça'nın Temîm lehçesinden Hicaz lehçesine doğru bir gelişme gösterdiğini, bazı kullanımların zamanla değişip geliştiğini, bu kullanımların dönüşüme uğramayanlarının Temîm lehçesine, değişen ve gelişen kullanımların ise Hicaz lehçesine nispet edildiğini söylemek mümkündür. Genel olarak fasih Arapça'yı temsil eden Hicaz lehçesinin mukabili olarak konumlandırılan ve karşıtlığı ile öne çıksa da Hicaz lehçesine muvafık olduğu yönleriyle fasih Arapça'ya katkı sunan Temîm lehçesinin nahiv ilmi açısından oldukça önemli bir konumda olduğunu söylemek mümkündür.

124 Mehdî Mahzûmî, *Fî'n-nahvi'l-Arabî: Nakd ve tevcih*, Beyrut: Dâru'r-râid el-Arabî, 1986, s. 249; Râcihî, *el-Lehecâtu'l-arabiyye*, s. 190; Abdülbâkî, *Temîm*, s. 531, 532.

125 Feth (tefhim); bir kelimedede yer alan elif harfini ya harfine veya öncesindeki fethayı kesreye doğru yaklaştırmaktır. İmâle ise fethayı kesreye doğru meylettirmek veya fethadan sonraki elifi ya harfine yaklaştırmaktır. Feth uygulaması, Arap yarımadasının batısında yer alan ve Kureys, Ensar, Sakîf, Hevâzin, Sa'd b. Bekr ve Kinâne gibi kabileleri içine alan Hicaz bölgesine, imâle uygulaması ise Arap yarımadasının orta ve doğu kesimlerinde yaşayan ve başta Temîm olmak üzere Esed, Tay, Bekr b. Vâil, Abdülkays, Taglib gibi kabileleri içine alan Necid bölgesine nispet edilmiştir. Bkz. Cündî, *el-Lehecât*, I, 275-279; Enîs, *Fî'l-lehecât*, s. 53.

126 Enîs, *Fî'l-lehecât*, s. 81.

Kaynakça

- Abdulkâkî, Dâhî, *Lugatu Temîm: Dirâsetun târîhiyyetun vasfiyyetun*, Kahire: el-Hey'etu'l-âmmi li şüûni'l-metâbi'l-emîriyye, 1985. (*Temîm*)
- Ahfeş, Ebû'l-Hasan Saîd b. Mes'ade, *Meâni'l-Kur'ân* (thk. Hüda Mahmud Kurâa), Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1990.
- Ahmed Teymur Paşa, *Lehecâtu'l-Arab*, Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-âmmetu li'l-Küttâb, 1973.
- Avn, Hasan, *el-Lugatu ve'n-nahv*, İskenderiye: Matbaatu royâl, 1952.
- Aycan, İrfan, "Temîm (Benî Temîm)", *DİA*, c. 40, İstanbul: 2011, s. 418-419.
- Bağdâdî, Abdülkadir b. Ömer, *Hızânetu'l-edeb ve lubbu lubabi lisani'l-arab* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1997. (*Hızânetu'l-edeb*)
- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1998.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-lugati ve sıhâhu'l-arabiyye*, Kahire: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1990. (*Sihâh*)
- el-Cumahî, Muhammed b. Sellâm, *Tabakâtu fuhûli's-şuarâ* (thk. Mahmud Muhammed Şakir), Kahire: Matbaatu'l-medeni, tsz.
- el-Cündî, Ahmed Alemüddîn, *el-Lehecâtu'l-Arabiyye fi't-turâs*, yy.: Dâru'l-Arabiyye li'l-küttâb, 1983. (*el-Lehecât*)
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993.
- Ebû Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, *el-Murşidu'l-vecîz* (thk. Velid Müsâid et-Tabatabâi), Kuveyt: Mektebetu'l-İmam Zehebî, 1993.
- Ebû'l-Mekârim, *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, Kahire: Dâr'u-ğarîb. 2007. (*Usûl*)
- el-Eşmûnî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Eşmûnî alâ Elfiyeti İbn Mâlik* (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-arabî, 1955. (*Şerhu'l-Eşmûnî*)
- el-Ezherî, Halid b. Abdullah, *Şerhu't-tasrîh ale't-tavzîh*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000. (*Şerhu't-tasrîh*)
- _____, *Garîbü'l-hadîs*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003.
- Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Kahire: Mektebetu'l-üsra, 2003.
- Enîs, İbrahim, *Fi'l-lehecâti'l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetu'l-Angelo el-Mısriyye, 2003. (*Fi'l-lehecât*)
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut: Âlemu'l-kütüb. 1983.
- Hasânîn, Afâf, *Fî edilleti'n-nahv*, Kahire: Mektebetu'l-akademiyye, 1996.
- el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-buldân*, Beyrut: Dâr'u sâdir, 1977.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, tsz.
- Hulvânî, Muhammed Hayr, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, Rabat: en-Nâşir el-Atlasî, 1983.
- İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdillâh, *Şerhu İbni Akîl 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, Kahire: Dâru't-turâs, 1980. (*Şerhu İbni Akîl*)
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman, *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali Neccâr), Kahire: el-Mektebetu'l-ilmîyye, 1952.

- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* (thk. İbrahim Zeybek, Adil Mürşid), Dımaşk: Müessesetü'r-risâle, tsz.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *Cemheratu ensâbi'l-Arab* (thk. Abdusselam Muhammed Harun), Kahire: Dâru'l-maârif, 1962.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn, *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-eârîb* (thk. Abdüllatif Muhammed el-Hatîb), Kuveyt: Silsiletu't-turâsiyye, 2000. (*Muğni'l-lebîb*)
- _____, *Şerhu Katri'n-nedâ ve bellî's-sadâ*, Kahire: el-Mektebetü't-ticâriyyetu'l-kübrâ, 1963. (*Şerhu Katri'n-nedâ*)
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Şerhu'l-kâfiyeti's-şâfiyye* (thk. Abdülmün'im Ahmed), Riyad: Dâru'l-me'mûn li't-turâs, 1982. (*Şerhu'l-kâfiyye*)
- _____, *Şerhu't-teshîl* (thk. Abdurrahman Seyyid ve Muhammed Bedevî el-Mahtûn), Kahire: Hicr li't-tibâa ve'neşr, 1990.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali, *Lisânu'l-arab*, Beyrut: Dâru sâdir, 1414.
- İbn Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl, *el-Uşûl fi'n-nahv* (thk. Abdülhüseyn el-Fetlî), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1996. (*el-Uşûl*)
- İbn Yaîş, Ebû'l-Bekâ Yaîş b. Ali, *Şerhu'l-mufassal li'z-Zemahşerî*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001. (*Şerhu'l-mufassal*)
- İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât Abdurrahman, *Esrâru'l-Arabiyye* (thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997.
- _____, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ* (thk. İbrahim Samerrâi), Ürdün: Mektebetu'l-menâr, 1985. (*Nuzhetu'l-elibbâ*)
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu kabâili'l-Arab el-kadîme ve'l-hadîse*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997.
- Kerîm, Muhammed Riyâd, *el-Muktedab fi lehecâti'l-arab*, Tanta: et-Türkî, 1996. (*el-Muktedab*)
- Mahzûmî, Mehdî, *Fi'n-nahvi'l-Arabî: Nakd ve tevcih*, Beyrut: Dâru'r-râid el-Arabî, 1986.
- _____, *Medresetu'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâsâti'l-lugati ve'n-nahv*, Kahire: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evlâdihi, 1958. (*Medresetu'l-Kûfe*)
- el-Matlabî, Gâlib Fâdil, "Mu'cemu lehçeti Temîm", *el-Mevrid*, sy. 3, Bağdat: 1978, s. 151-184. (*Mu'cem*)
- _____, *Lehçetu Temîm ve eseruhâ fi'l-arabiyyeti'l-muvahhade*, Irak: Menşûrâtu vizârti's-sekâfeti ve'l-funûn, 1978. (*Lehçetu Temîm*)
- el-Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen, *Kitâbu'l-ezmine ve'l-emkine* (thk. Halil el-Mansûr), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1996.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim, *el-Muktebes mine'l-lehecâti'l-Arabiyye ve'l-Kur'âniyye*, İskenderiye: Müessesetü'ş-şebâbi'l-câmia, 1986.
- Müberred, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Yezîd, *el-Kâmil* (thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1992.
- _____, *el-Muktedab* (thk. Muhammed Abdülhâlik Udayme), Kahire: yy., 1994.
- Nahle, Mahmud Ahmed, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*, Beyrut: Dâru'l-ulûmi'l-arabiyye, 1987. (*Usûlu'n-nahv*)

- Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *Meâni'l-Kur'âni'l-kerîm* (thk. Muhammed Ali Sâbûnî), Riyad: Câmîatu ummi'l-kurâ, 1988.
- Râcihî, Abduh, *el-Lehecâtu'l-arabiyye fî'l-kurâti'l-Kur'âniyye*, İskenderiye: Dâru'l-ma'rife el-câmiyye, 1996. (*el-Lehecâtu'l-arabiyye*)
- Râfiî, Mustafa Sâdık, *Târihu âdabi'l-Arab*, Kahire: Matbaatu'l-istikâme, 1940.
- Süyûtî, Celâlüddîn, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, yy., Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiyye, 2006. (*el-İktirâh*)
- _____, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Merkezü'd-dirâseti'l-Kur'âniyye), Riyâd: Vezâratü'ş-şüûni'l-islâmiyye, 1426. (*el-İtkân*)
- _____, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lugati ve envâihâ* (thk. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ ve diğeri), Kahire: Mektebetu Dâri't-turâs, tsz. (*el-Müzhir*)
- _____, *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi cem'î'l-cevâmi'* (thk. Ahmed Şemsüddîn), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998. (*Hem'u'l-hevâmi'*)
- Terzî, Fuâd Hannâ, *Fî usûli'l-luga ve'n-nahv*, Beyrut: Dâru'l-kütüb, 1969. (*Fî usûli'l-luga*)
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2005.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (thk. Heyet), Kuveyt: Matbaatu hukûmeti'l-Kuveyt, 1969. (*Tâcü'l-'arûs*)
- Zeccâc, Ebu İshâk İbrahim b. es-Serî, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu* (thk. Abdülcelil Abdüh Şelebî), Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1988.
- Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire: Dâru'l-maârif, 1984.
- Zübeydî, Saîd Câsim, *el-Kıyâs fî'n-nahvi'l-Arabî: neş'etuhu ve tatavuruhu*, Amman: Dâru'ş-şurûk, 1997.